

TIL VA BADIY NUTQ

Shafotova Gulzoda ilxomiddin qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali talabasi

Ilmiy rahbar: **Ibragimov Xayrulla Hamdamovich**

O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada she‘riy nutq va xalq tilining o‘ziga xosligi hamda ularning adabiy tilga bo‘lgan munosabati, adabiy til va xalq tilining o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari hamda ushbu tillarning shakllanib, taraqqiy etishida jamiyat, jamiyat a‘zolarining, ya’ni inson omili asosiy o‘rin egallashi tahlil markaziga qo‘yilgan.

Kalit so‘zlar: Nutq, og‘zaki nutq, yozma nutq, nutq uslublari, badiiy nutq, nasriy nutq, she‘riy nutq, she‘riy til, xalq tili, adabiy til, lirik asar.

Nutq yozma va og‘zaki ifoda shakliga ega bo‘lib, u co‘zlashuv, badiiy, publitsistik, ilmiy va rasmiy uslublarni o‘z ichiga oladi. Har bir nutq uslubi ma‘lum maqsadni ifoda etishga xizmat qiladi. Shu ma‘noda she‘riy yeutq ham murakkab, serqirra, serjilo, obrazli nutq. She‘riy nutq – she‘r tuzilishi - o‘zgacha bir dunyo: she‘r to‘qimasida, birinchidan, nasriy va dramatik asarlardagidek, g‘oya, obraz, konflikt, syujet, kompozitsiya, badiiy til unsurlari mavjud bo‘lsa, ikkinchidan, unda faqat she‘r tuzilishiga xos bo‘lgan unsurlar: musiqiylik, ohang, ritm, bo‘g‘in, turoq, bosh turoq, turkum, vazn, qofiya, band, ko‘chimlar, figuralar, badiiy san‘atlar, fonetik usullar bo‘lishi hamda she‘riy nutqda A.Fitrat ta‘biri bilan aytganda, «yurak sezgilarini ko‘rsatadigan» ma‘naviy-iloxy kuch-ohangrabo, joziba bo‘lishi shart [1].

Hozirgi vaqtda ushbu sohadagi lingvistik tadqiqotlar namunasini

isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bundan tashqari, vaqt o‘tishi bilan filologiya doirasida alohida yo‘nalish paydo bo‘ldi. Bu “she’riy asarlarni til prizmasi orqali ko‘rib chiqish va she’riyatda dominant vazifani o‘rganish” bilan shug‘ullanadigan soha lingvistik poetika (poetik nutq nazariyasi)dir.

Hozirgi kunda tilshunoslik poetikasi ichki va xorijiy adabiy merosni tushinishda boy tajribaga ega. Biroq, she’riy nutq nazariyasida ko‘plab muhim masalalar hali ham munozarali. Xususan, ko‘p sonli asarlar bilan, poetik tilning umume’tirof etilgan va har tomonlama bahsli nazariyasi hali ishlab chiqilmagan, uning maqomi masalasi to‘liq hal etilmagan va “poetik” so‘zining o‘zi, shuningdek, “poetik til”/ “poetik nutq” bugungi kunga qadar noma’lum tarkib bilan to‘ldirilmoqda [3].

She’riy nutq she’rning yaratilishi uchun eng muhim birlamchi vosita bo‘lib, kelib chiqishiga ko‘ra nasriy nutqdan qadimiydir. U inson tamaddunining dastlabki paytida uzoq vaqtgacha badiiy nutqning yagona shakli bo‘lgan. Chunki she’riy nutq qurilishidagi tartiblilik, musiqiylik, hissiylik, o‘lchovlilik uni kundalik qora so‘zdan farqlagan, u orqali ifodalanayotgan axborotning san’atga tegishlilikini ko‘rsatib turgan [4].

“Adabiyotshunoslik lug‘ati”da she’riy nutqqa shunday ta’rif berilgan: “Muayyan bir o‘lchov (vazn) asosidagi ritmga ega, o‘zining musiqiy jarangi, emotsional-hissiy to‘yintirilganligi bilan farqlanuvchi nutq shakli. She’riy nutqdagi o‘ziga hos intonatsiya, musiqiylik ritmik bo‘laklar va ritmik vositalar, o‘ziga xos fonetik va sintaktik tashkillanish orqali vujudga keladi. She’riy yo‘lda yozilgan lirik asardagi kayfiyatning hosil qilinishi, kechinmaning o‘quvchiga “yuqtirilishi”da uning ritmik- intonatsion tomoni muhim ahamiyat kasb etadi. Ya’ni she’rning ritmik-intonatsion xususiyatlari uning mazmuni bilan belgilanadi, mazmun bilan uyg‘unlik kasb etadi. O‘zining kelib chiqishi

jihatidan she'riy nutq badiiy nutqning nasriy shaklidan qadimiyroq, aniqrog'i, o'z vaqtida u badiiy nutqning yagona shakli bo'lgan. Milliy adabiyotlar tarixining ilk bosqichlarida adabiy asarlar she'riy yo'lda yozilgan, nasrda yozilgan badiiy asarlarning paydo bo'lishi, nasrning badiiy nutq ko'rinishi sifatida shakllanishi esa nisbatan keyingi davrlarga to'g'ri keladi. Sababi, she'riy nutqdagi o'ziga xos tashkillanish uni odatdagi nutqdan keskin farqlaydi va shuning o'ziyoq yetkazilayotgan informatsiya san'atga aloqador ekanini ta'kidlab turadi. Zero, nasriy nutq o'zining qurilishi jihatidan kundalik muloqotda qo'llaniluvchi nutqqa yaqin, she'riy nutq so'z san'atiga xos maxsus hodisadir [5:345]. Lug'atda she'riy nutqning sinonimi sifatida nazm ko'rsatilgan bo'lib, bu termin nisbatan kam hollarda keng ma'noda qo'llanib, umuman she'riyatni bildiradi, bu keng ma'nodagi nasr bilan qarshi qo'yilgan holda yuzaga chiqishi ko'rsatilgan.

She'riy nutq – badiiy ijod vositasi va badiiy idrok predmeti sifatida nutq xususiyatlarining umumiyliigi; ba'zan she'riy nutq oyat qonunlariga muvofiq tashkil etilgan san'atdir. Tor ma'noda she'riy nutq yoki “poetik til” so'zlashuv, frazeologiya va sintaksisdan foydalanib, hozirgi zamongacha she'riyatning muayyan tiliga tegishli bo'lib, deyarli nutqning boshqa sohalarida qo'llanilmaydi, masalan, qadimgi Islandiya, klassik fors she'riyati va boshqalar [6].

Badiiy adabiyotda she'riy nutq va xalq tili bir butun holda namoyon bo'lsa, asar o'qishli, tushunarli hamda xalqona ruhga boy bo'ladi. Adabiy til va badiiy asar tilida xalq tilining muhim jihatlari umumlashadi. Shoir tilining individualligi mana shu mushtaraklikda namoyon bo'ladi.

Xalq tili bilan adabiy til qadimgi davrlardanoq farqlangan. Maqmur Koshg'ariy turkiy tillarni tekshirar ekan, dialektlar bilan adabiy til orasidagi

farqni ko‘rsatib berdi. Ularni chuqur tahlil qilib, ilmiy xulosalar chiqardi.

Adabiy til tarixan shakllangan, so‘z ustalari tomonidan qayta ishlangan, sayqal berilgan, me‘yoriy va jamiyatda kishi faoliyatining hamma sohalari bilan bog‘langan badiiy-publitsistik, ilmiy adabiyot tilidir. Boshqacha qilib aytganda, adabiy til barcha o‘zbeklar uchun namuna bo‘ladigan, umumxalq tilining eng yaxshi ifoda-imkoniyatlari mujassamlangan tildir [7: 52].

Xalqning tili – bu ularning ma‘naviy hayotidagi eng yaxshi narsa. Ona tili – zamondoshlarni, avlod va ajdodlarni birlashtiradigan vosita. Zamonaviy odam uchun insonlarni birlashtiradigan emas, ajratadigan narsalar muhimdek ko‘rinadi. Ehtimol, shuning uchun bizning ko‘pchilik zamondoshlarimiz ona tillariga unchalik e‘tibor bermaydilar, lekin bilmaydilarki, til biz uchun havo va suv kabi zarurdir.

Ko‘pincha biz atrof-muhit va tabiat ekologiyasi haqida gapiramiz. Inson yaratgan muhit esa tabiat emas, balki uning madaniyatidir. Hatto aytish mumkinki, zamonaviy insonning tabiati ko‘p jihatdan uning atrof-muhitiga, madaniyatiga bog‘liq. Til esa madaniyatning ajralmas qismidir. Ona tili uni yo‘q qiladigan, tahdid qiladigan har qanday narsadan himoya qilinishi lozim. Yangi bo‘lib tuyulgan, hozirgina nutqda paydo bo‘lgan tilning aksariyati, aslida, tilning o‘zi kabi eskidir. Bizning tilimiz juda moslashuvchan bo‘lib, so‘z ustalari – yozuvchilar va filologlar unga ishlov berib, jozibali qilishgan.

Til hozirni va o‘tmishni, kelajak avlodlarni bir butunga birlashtiradigan eng muhim, eng kuchli va eng boy vositadir. Til yo‘qolsa, xalq ham yo‘qoladi. Va aksincha, xalq o‘z tilini ishlatgunicha yashaydi. Donishmandlarning aytishicha, xalqdan xamma narsasini olish mumkin, u barini qaytaradi, lekin uning tilini olib qo‘ysangiz, u qaytarolmaydi [8].

Rivojlangan har qanday til, shu jumladan, hozirgi o‘zbek tili ikki asosiy

funksional turga: adabiy til va jonli so‘zlashuv tiliga bo‘linadi. Har bir muayyan tilning sohibi, tashuvchilari bo‘lgan elat (xalq) yoki millatning vakillari tomonidan jonli so‘zlashuv ti—li bolalikdan boshlab egallanadi. Adabiy til, uning me‘yorlari va qonuniyatlari esa balog‘atga yetgan, kamolatga erishgan kishining shakllanishi jarayonida o‘rganib, o‘zlashtirib olinadi. Bunda, ayniqsa, oila va maktab, oliy o‘quv yurti, adabiy tilni egallagan maxslar, olimlar bilan yaqin aloqada bo‘lib turish va ular ko‘magida turli janrdagi adabiyotlarni o‘qish, o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Umumxalq tilining yuqori shakli hisoblangan adabiy til aniq va muayyan bir tizimda har bir davrning tiliga xos me‘yor, tartib-qoidalarni ifodalaydi. Milliy adabiy tilni, uning og‘zaki va yozma shakllarini aniqlashda eng muhim va asosiy belgi uning muayyan bir me‘yorga, ya’ni aniq bir maromga, tartib-qoidalarga solinganligidir. Milliy tilgacha bo‘lgan davrdagi adabiy til bilan milliy adabiy til orasida muhim tafovutlar bo‘lishiga qaramay, normativlik adabiy til taraqqiyotining barcha davrlarida — milliy tillarning tashkil topish davrida ham, ayniqsa, milliy adabiy tillar to‘la shakllangan davrlarda ham — asosiy belgi bo‘lib qoladi. Adabiy til taraqqiyotining dastlabki davrlariga tegishli yodgorliklarni o‘rganish unda bir qator me‘yorlar mavjudligini, eski me‘yorlar yo‘qolib ketishi, yangi me‘yorlar yuzaga kelishini, yangi va eski me‘yorlarning muvoziy (parallel) holda qo‘llanganligini ko‘rsatadi. Demak, me‘yor faqat tilning hozirgi holati, sinxroniya uchungina xarakterli bo‘lib qolmay, balki diaxroniyada ham vujudga keladi [10: 5].

O‘zbek milliy tili jonli xalq tili va adabiy tilga bo‘linadi. Jonli xalq tili o‘z ichiga jargonlar, dialektlar va oddiy so‘zlashuv tilini qamrab olsa, adabiy til og‘zaki va yozma turga ajatiladi.

Badiiy uslubni she‘riy, nasriy va dramatik nutq uslublariga, ularni yana

o‘z navbatida janrlarga bo‘lib o‘rganish mumkin.

Badiiy asar matnlarida har bir rivojlangan tilning ikki asosiy funksional ko‘rinishi — adabiy til va jonli xalq tilining dialektik birligi, o‘zaro uzviy bog‘liqligi ochiq namoyon bo‘ladi. Rus olimlari L. V. Shcherbak va V. V. Vinogradov [11:129-130] hamda A. I. Yefimov [12:148-149] ko‘rsatishlaricha, til taraqqiyotining ma‘lum davrlariga xos adabiy til me‘yorlarini badiiy asarlarning matnlarini tahlil qilish orqali belgilash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, umumxalq tilining ko‘p unsurlaridan she‘riy nutqda foydalanish mumkin. Masalan, dialektizm, varvarizm, vulgar, jargon so‘zlardan badiiy nutqda faol qo‘llanishini kuzatish mumkin. Xalq tilining bu muhim vositalaridan o‘z o‘rnida foydalanish ijodkorning mahoratini belgilaydi.

She‘riy nutqda xalq tili unsurlari shoir yoki yozuvchining badiiy yondashuvi asosida individuallik kasb etishi mumkin. Ijodkor xalq tilida mavjud birlikka obrazli tafakkuri orqali yangicha yondashuv asosida o‘zgartirish kiritishi, boyitishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1 <https://uzfor.uz/>
- 2 Kvyatkovskiy A.P. Poeticheskiy slovar. – Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya, 1966. 152-b. pdf
- 3 <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-yazyk-kak-obekt-lingvisticheskikh-issledovaniy>
- 4 <https://qomus.info/>
- 5 Quronov D. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent, 2010. 345-b.
- 6 https://works.doklad.ru/view/8OraVJq_LKY.html
- 7 Aliev A., Sodiqov Q. O‘zbek adabiy tili tarixidan. – Toshkent: O‘zbekiston, 1994. 52-b.

- 8 <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 9 <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-yazyk-kak-obekt-lingvisticheskikh-issledovaniy>
- 10 Budagov R.A. Literaturnyy yazyk i yazykovye stili. M., 1967 y. 5-b.
- 11 Vinogradov V. V. O yazshe xudojestvennoy literatury. M., 1959; O teoryi xudojestvennoy rechi. M., 1971; Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika. – M., 1963.129-130-b. pdf
- 12 Yefimov A. I. Stilistika xudojestvennoy rechi. – M., 1961; O yazje xudojestvennix proizvedeniy. – M., 1962.148-149-b.pdf
- 13 Karimov S. O‘zbek tili funksional stilistikasi. – Samarqand, 2010. 192- b.
14. Ibragimov X. THE PEOPLE IN THE POETIC RISE OF TORA SOLOMON'S WORK THE PLACE OF PROVERBS //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.
15. Ibragimov, X. (2022). Dars mashgulotlarining samaradorligini oshirishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Zamonaviy Innovatsion Tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: Yechimlar va istiqbollar, 1(1), 551–554. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5258>
16. Hamdamovich I. K. TURA SULAYMON'S SKILLS OF USING ANTONYMS //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES (2767-3758). – 2022. – Т. 3. – №. 03. – С. 71-75.
17. Ibragimov X. Tura Sulaymon ijodining poetik yuksalishi //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.
18. Ibragimov, Xayrulla. (2021). ТЎРА СУЛАЙМОН ШЕЪРИЯТИДА МЕТАФОРАНИНГ ЎРНИ . FILOLOGIYA UFQLARI

JURNALI,

4(4).

ИЗВЛЕЧЕНО

ОТ

<https://hp.jdpu.uz/index.php/hp/article/view/2052>